

ՀԱՄՄԻԿ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ

Պատմագիտական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

043 201 339

ID 0009-0002-4363-0961

ՀՈՎԱՏՓ ԱՐՂՈՒԹՅԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱՇԻՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵԿԱՆՈՒՄ՝

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ղրիմի թերակղզին Ռուսաստանին միացնելուց հետո (1768–1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ելքով) 1778 թվականից սկսած ցարական Ռուսաստանը ձեռնամուխ եղավ տեղի քրիստոնյա բնակչությանը՝ հիմնականում հայերին եւ հույներին, տեղահանելու գործին²: Ղրիմից տարհանված հայերը հիմնադրեցին Նոր Նախիջեւան քաղաքը (նաեւ՝ Դոնի Նախիջեւան, այժմ՝ Դոնի Ռոստով քաղաքի մի հատվածը), իսկ շրջակայքում՝ հինգ գյուղ, որոնց վերաբնակիչները պահպանեցին նախկին բնակավայրերի անունները. Չալթըր, Թոփտի, Մեծ Սալա, Սուլթան-Սալա եւ Նեսվիտա (հայերին անցած կազակների նախկին Նոսվետոյ խուտորի անունից)³, որտեղ նորաբնակ հայերի սոցիալ-տնտեսական ու հոգեւոր-մշակութային կյանքի տարբեր բնագավառների կազմակերպման հարցերը հայտնվեցին Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղու-

^{1*} Ստացվել է՝ 11.03.2026, գրախոսվել է՝ 17.04.2026: Էլ. հասցե՝ amirjanyan.hasmik@rambler.ru:

² Ռուսաստանի հարավային կիսամայրի ու անմշակ երկրամասի սահմաններն ընդարձակելու, բնակչությունը սովորացնելու, այն տնտեսապես յուրացնելու, թուրք-թաթարական արշավանքների դեմ քրիստոնյա բնակիչների պատվար ունենալու եւ Ղրիմը վերջնականապես Ռուսաստանին միացնելու նպատակով հասունացավ թերակղզու քրիստոնյա բնակչության տեղահանության հարցը:

³ Նոր Նախիջեւանը եւ Դիմիտրի Ռոստովսկու ամրոցը մինչեւ 1783 թ. մտնում էին 1775 թ. հիմնված Ազովի նահանգի Տազանրոգի գավառի մեջ: 1784 թ. մինչեւ 1796 թ. Նոր Նախիջեւանը Ռոստովի, Տազանրոգի եւ Ազովի հետ եղել է Եկատերինոսլավի ընդարձակ փոխարքայության Մարիոպոլի գավառի կազմում: 1796 թ. Պավել Առաջինի հրամանով կազմավորվում է Նովոռոսիայի նահանգը, որի կազմում՝ Ռոստովի գավառի մեջ է մտնում հայկական գաղթօջախը: Տես Վ. ԲԱՐՆՈՒԿԱՐՅԱՆ, Նոր Նախիջեւանի հայկական գաղութի պատմություն, Երեւան, 1967, էջ 102–103:

թյանի (աթոռակալել է 1773–1801 թթ.) ուշագրություն կենտրոնում: Արքեպիսկոպոսն առանձնահատուկ հոգատարություն էր ցուցաբերում եղավ Նոր Նախիջեանում հայկական եկեղեցիների հիմնադրման գործին:

Նորակառույց բնակավայրերում եկեղեցիների կառուցման անհրաժեշտությունը բխում էր ոչ միայն հայ ժողովրդի հոգեւոր ավանդույթների ու քրիստոնեության պահպանման հրամայականից: Հոգեւոր կառույցների ստեղծումը նախ եւ առաջ պետք է ծառայեր հայերի մշակութային կյանքի զարգացմանը: Առկա էր նաեւ քաղաքական ու տնտեսական գործոնը. այն է՝ հայերին նոր բնակավայրերում պահելու, հեշտությամբ հարմարվելու, համախմբելու, նախկին բնակավայրեր հետդարձը կանխելու եւ այլն:

Եկեղեցիներ հիմնելու կարեւոր պատճառ էր նաեւ այն, որ վանքերի հոգեւոր արդյունքից հատկացվելու էր հոգեւոր ու մշակութային շինությունների կառուցման եւ նորաբնակների տնտեսական կարիքների համար:

Արքեպիսկոպոսի եկեղեցաշինական լայնածավալ գործունեության մասին սկզբնաղբյուր են նրա կյանքի կոչած «Օրագրութիւնը»⁴, «Դաւթարը»⁵, ինչպես նաեւ Մատենադարանում պահպանվող նրա բազմաթիվ նամակները:

Վավերագրերը վկայում են, որ Նոր Նախիջեանում եկեղեցաշինական գործընթացներն սկսվել են գաղթօջախի հիմնադրման առաջին տարիներից՝ 1781 թ. սկսած, երբ թեմակալ առաջնորդը Նոր Նախիջեանում եւ շրջակայքի գյուղերում տների հիմնաքարերի օծմանը զուգընթաց կառուցում էր փայտյա եկեղեցիներ՝ պատարագներով ավետելով քաղաքի ու գյուղերի հիմնադրումը:

ՀՈՎՍԵՓ ԱՐՂՈՒԹՅԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱՇԻՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵԱՆՈՒՄ 1880–1890-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Առաջին եկեղեցական կառույցը նորահիմն քաղաքի հարավային կողմում կառուցած ռուսական-բյուզանդական ոճի Ս. Աստվածածին մայր եկեղեցին էր, որի կառուցմամբ ու հիմնաքարերի օծմամբ ավետվեց քաղաքի հիմնադրումը: Եկեղեցին կառուցվեց, երբ դեռեւս քաղաքը պաշտոնա-

⁴ Այն ընդգրկում է 1778–1793 թթ., հիմնականում նկարագրված է Հ. Արղունի Ղրիմի վրայով Մոսկվա եւ Սանկտ Պետերբուրգ կատարած ճանապարհորդությունը:

⁵ «Դաւթարի» ամենաարժեքավոր հատվածը զրիմահայերի՝ կողմից Նոր Նախիջեան բերած եկեղեցական իրերի, խաչքարերի, գրչագիր մատյանների ու այլ իրերի ցանկն է:

պես հիմնադրված չէր. «Արդությանը, չկամենալով ժողովրդին անմխիթար թողնել, ամենից առաջ եւ շուտափույթ շինել է փոքրիկ շինություն եւ կոչել այն հայոց նախնի եկեղեցու անունով՝ Խնդրակատար Սուրբ Աստվածածին»⁶: Ըստ Ե. Շահազիզի՝ այդ նախնական փայտյա եկեղեցում է առաջին անգամ, եթե չհաշվենք նախապես վրանում մատուցվածը, պատարագ մատուցվել Նոր Նախիջեւանում, այդ եկեղեցում են օծվել մյուս եկեղեցիների հիմնաքարերը: Եկեղեցու որմերին Արդությանի նախածեղծությունները տեղակայվել են գաղթի ժամանակ Ղրիմից բերված խաչքարեր: արքեպիսկոպոսի այս քայլը վերածվում է ավանդույթի: Հետագայում նրա կառուցած բոլոր եկեղեցիների պատերը զարդարվում են զրիմահայերի բերած խաչքարերով: Եկեղեցին, սակայն, օծվել ու բարեկարգվել է ավելի ուշ:

1781 թ. մայիսի 2-ին Հովսեփ Արդությանը Նոր Նախիջեւանի հյուսիսարեւելյան անկյունում հիմնարկում է Ս. Համբարձում, հյուսիսարեւմտյան մասում՝ Ս. Նիկողոս կամ Նիկողայոս ռուսական-բյուզանդական նույնանոճ փայտյա եկեղեցիները: Այդ մասին «Դավթարում» Արդությանը գրում է. «Ի սմին թուոջ (1781) եւ ի մայիսի 2: Օծաք եւ զՍուրբ Համբարձում եւ Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցույ հիմանց քարինս...»⁷: Առաջինի կառուցումն ավարտվում ու օծվում է 1783 թ. օգոստոսի 27-ին, երկրորդինը՝ սեպտեմբերի 7-ին: Սուրբ Նիկողոս եկեղեցու կառուցման ավարտի ու օծման թվականը՝ 1783 թ., գրված է եկեղեցու բեմի ճակատին տեղադրված մարմարե քարին: Այնտեղ եւս տեղակայվում են Ղրիմից բերված հոգեւոր պարագաներ⁸: Եկեղեցու ամենամեծ սրբությունը Ս. Նիկողայոս հայրապետի մասունքն է եւ Ս. Փրկիչ փայտը: Ըստ Տ. Սարգսյանի՝ նախապես այստեղ է տեղադրվել նաեւ Ղրիմի Փրկչի մենաստանից (Բախչի-էլ, այժմ՝ Բոզատոյե գյուղին մերձ) բերված Թադեոս առաքյալին նվիրված խաչքարը⁹:

Սուրբ Նիկողայոսը երկար ժամանակ մնաց փայտյա: 1798 թ. Հ. Արդությանը Սանկտ Պետերբուրգից Նոր Նախիջեւանի հայ հոգեւոր գոր-

⁶ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ (այսուհետեւ՝ ՄՄ), ձեռ. 9647, թ. 2ա, Գ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ, Դիւան հայոց պատմութեան, հ. Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 5, Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ, Նոր Նախիջեւան եւ նոր նախիջեւանցիք (այսուհետեւ՝ Նոր Նախիջեւան...), առանց տեղի ու թվականի, էջ 58–60:

⁷ ՄՄ, ձեռ. 9647, թ 2ա:

⁸ Ե. Չարենցի անվան Գրականության եւ արվեստի թանգարան (այսուհետեւ՝ ԳԱԹ), Ֆ. Ս. Քամայան, հավաքածու 1, բաժին 5, № 8, էջ 36:

⁹ ՏԿՆ Տ. САРГСЯН, М. ПЕТРОСЯН, Крым. Монастырь Сурб Хач, Симферополь, 2017, էջ 73:

ծիշները հետ խորհրդակցում է եկեղեցին քարով վերակառուցելու վերաբերյալ¹⁰։ Ե. Շահագիզն այն համարում է քաղաքի առաջին քարե տաճարը, քանի որ ամենաշուտն է ավարտվել ու օծվել՝ 1783 թ.¹¹։ Հետագայում, երբ Սարգիս Խոջյանի նախաձեռնությամբ եկեղեցին վերականգնվում է, գմբեթն ու զանգակատունը վերափոխվում են հայկականի։ 1883 թ. հանդիսավոր նշվում է եկեղեցու կառուցման 100-ամյակը։

Ի տարբերություն Ս. Նիկողայոսի՝ Ս. Համբարձումը հետագայում վերականգնմամբ հայկականի չի վերածվել։

1783 թ. Նոր Նախիջեւանի արեւմտյան կողմում՝ Դոնի ափին, դրվում են Ս. Գեւորգ, իսկ քաղաքի հարավարեւելյան անկյունում՝ Ս. Թորոս կամ Թեոդորոս (այստեղ ի պահ է տրվում Թեոդորոս զորավարի մասունքը) միեւնույն ոճակի եկեղեցիների հիմքերը։ Եկեղեցիների կառուցումը, սակայն, ձգձգվում է։

1786 թ. Ս. Թորոս քարե եկեղեցու կառուցումը շտապով ավարտվում է նոյեմբերի 22-ին մեծ հանդիսավորությամբ օծվում է, քանի որ Եկատերինա Երկրորդ կայսրուհին շրջագայելու էր այս տարածքներում¹²։ Եկեղեցին ունեցել է ձեռագիր մատյաններ, իսկ Դրիմից բերված է այնտեղ տեղակայված եկեղեցական սպասքը հետագայում վաճառվել է իբրեւ հին եւ ոչ պիտանի արծաթեղեն¹³։

Ս. Գեւորգ եկեղեցու հիմքն օծվեց 1787 թ. «Ի սոյն թուոջս (1783) ի 10, կիրակէն արկաք զհիմն սուրբ Գէորգին..., ...թուին 1787, դեկտեմբերի 5, օծաք զսուրբ Գէորգ եկեղեցին. Դոնիմու բերեալ անօթն իւր ետուք իւրեան»¹⁴։ Եկեղեցին վերանորոգվել է 1853 թ., ապա՝ 1892 թ.՝ պահպանելով նախկին ոճը։ Ունեցել է ձեռագիր մատյաններ, Դրիմից բերված խաչքարեր¹⁵։

1783 թ. ապրիլին Նոր Նախիջեւանում գտնվող Արղությանը նպատակադրվում է կառուցել Սուրբ Գրիգոր Ավագ Լուսավորիչ անունով եկեղեցի՝ հիմնավորելով այն կառուցելու անհրաժեշտությունը հետեւյալով. «Տեսանք, թէ այսու ամիւ տակաւին սիրտք նոցա (նորնախիջեւանցիների. – Հ. Ա.) ոչ լինին բժշկեալք հաճեցայ եւ ի միջակետն քաղաքին շինել զաւագ

¹⁰ ՄՄ, ձեռ. 2951, թ. 175բ։

¹¹ Ե. ՇԱՀԱԳԻԶ, Նոր Նախիջեւան..., էջ 53։

¹² ՄՄ, ձեռ. 2699, թ. 75բ, ձեռ. 2951, թթ. 127ա, 131ա։

¹³ Ե. ՇԱՀԱԳԻԶ, Նոր Նախիջեւան..., էջ 58։

¹⁴ ՄՄ, ձեռ. 9647, թ. 4ա. ԳԱԹ, Ֆ. Ս. Քամալյան, հավաքածու № 1, բաժին 5, թ. 21։

¹⁵ Ե. ՇԱՀԱԳԻԶ, Նոր Նախիջեւան..., էջ 63–64։

եկեղեցի շքեղ ...յանունն սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսավորչին»¹⁶: Մոսկվայում բնակվող Լազարյանների հայտնի ընտանիքի անդամ Հովակիմ Լազարյանին նա գրում է Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու կառուցման երկու հիմնապատճառ. «...նախ վասն միամտութեանն եւ մխիթարութեանն հասարակութիւն սոցայ, որ յիշելով զեկեղեցիսն իւրեանց եւ հոգոց հանելով հառաչին. երկրորդն վասն ապրուստ տառապեալ աղքատացն որք կարողք են գործել եւ աշխատել»¹⁷:

Եկեղեցու արտաքին տեսքն արքեպիսկոպոսի խնդրանքով նախանշում է Հովակիմ Լազարյանը: 1783 թ. ապրիլին դրվում է կամ արդեն դրված էր փայտաշեն եկեղեցու հիմքը, որն օծվում է սեպտեմբերի 9-ին: Այդ մասին վկայակոչում են Հ. Արղուժյանի՝ 1783 թ. ապրիլին եւ հոկտեմբերին գրված նամակները. «...ահա Ավագ Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցու հիմն եմ արկանել քաղաքիս մեր որոյ ձեւն գեղեցկատես անցյալ ամի ազնիվ աղա Հովակիմն էր ուղարկել»¹⁸:

Եկեղեցու հիմնադրման համար արքեպիսկոպոսը ներդնում է իր ձեռքի տակ եղած եւ Ղուկաս Ա. Կարնեցի կաթողիկոսի (աթոռակալել է 1780–1799 թթ.) տրամադրած գումարները, որոշ գումար էլ ժողովում է բնակչությունից՝ առաջինը օրինակ ծառայելով: Եկեղեցին հետագայում վերափոխվում է քարե շինություն, որի օծման համար Մոսկվայից հատուկ խաչակալ¹⁹ է բերվում: Օծյալ քարերի տակ ամփոփվում են Ղրիմի տարբեր վայրերից հայերի բերած սրբերի մասունքներ եւ նշխարների մնացորդներ, պատերը ներսից ու դրսից զարդարվում են Ղրիմից բերված խաչքարերով²⁰:

Արքեպիսկոպոսը նախատեսել էր, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին լինելու էր միաժամանակ առաջնորդանիստ եւ մայր եկեղեցի, որին կից կառուցվելու էր զգեստարան²¹, իսկ շուրջն՝ առաջնորդարան, դպրոց, հոգեւոր դատարան, խանութ եւ այլ շինություններ, ինչի համար «քար է

¹⁶ ՄՄ, ձեռ. 4496, թ. 216:

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 160:

¹⁸ ՄՄ, ձեռ. 4496, թ. 143, 179: Գ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ, նշ. աշխ., էջ 11:

¹⁹ Խաչկալ, խաչը պահող – եկեղեցու շինության այն մասը, որը զետեղված է վեմ քարի վրա, սեղան, խաչաթոռ:

²⁰ Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ, Նոր Նախիջեւան..., էջ 49:

²¹ Հայկական եկեղեցաշինական ավանդույթում Արղուժյանի նորամուծությունն էր եկեղեցուն կից քարե զգեստարան կամ զգեստատուն կառուցելը, որտեղ տեղադրվելու էին եկեղեցական իրերը՝ արծաթեղեն, անոթներ, գրանցամատյաններ, զգեստներ եւ այլն:

հանել տալիս» եւ երկու մեծ ջրհոր փորել տալիս՝ վանքը ջրով ապահովելու համար: Բացի այդ՝ քաղաքից շորս վերստ²² հեռավորութեամբ ամառանոց է գնում, որտեղ մատուռ է կառուցվում, որը շրջակայքի հայ բնակչութեան համար վերածվում է ուխտատեղիի:

1783 թ. Մինաս Լազարյանին Ավագ եկեղեցու մասին գրում է. «Երեք դուռն ունի, երկուքն որք յարեւելս եւ յարեւմուտս նային, դեռ չեմ շինեալ, իսկ մինն, որ նայի ի հիւսիս, որ անվանել կոչի դուռն Սբ. Լուսաւորչի, յոյժ գեղեցիկ եմ շինեալ եւ ներքոյ խանութք եւ ի վերայ մին օթաղ վասն վաճառականաց բնակուի...»²³: «Յոյժ շքեղ եւ հրաշալի է ձեռով որ տեսողացն լինելոց է զարմանալի»²⁴,— եկեղեցու վերաբերյալ իր հիացմունքն է արտահայտում Ղզլարի հայերին:

Արդութեանը փորձում էր եկեղեցու կառուցումն ավարտին հասցնելու համար միջոցներ հայթայթել՝ հույսը դնելով «ի բարեպաշտութիւն ողորմածաց»: Սակայն հարկ եղածի չափով գումար չի հավաքվում: Հովակիմ Լազարյանին գրում է, որ հասարակութունը չկարողացավ անհրաժեշտ գումարը տրամադրել, իր միջոցներն էլ բավական չէին. «Ուստի ձեռնարկեցի աստ եւ անդ օգնութիւն ինչ գտնել»²⁵:

Արդութեանն օգնութեան է դիմում Կ. Պոլսի Զաքարիա Բ. Կաղզվանցի պատրիարքին (Փոքրուզյան, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք 1773–1781 եւ 1782–1799 թթ.), սակայն վերջինս չի ընդառաջում²⁶: Այնուհետեւ 1784 թ. մարտի 25-ին Աստրախանից կոնդակ եւ նամակներ է հղում Ղզլարի, Մոզդոկի, Կաֆայի եւ այլ տեղերի հայ բնակչութեանը, նրա խնդրանքով կաթողիկոս Ղուկաս Ա. Կարնեցին եկեղեցաշինութեանն աջակցելու կոչով վեհագույն կոնդակ է հղում Հնդկաստանի հայ երեւելիներին: Նույն թվականին Արդութեանը Աստրախանից Ղզլար է ուղարկում Մինասին, որ Ղազարի եւ մեկ աշխարհականի հետ շրջագայեն, գումար հանգանակեն եւ ուղարկեն Նոր Նախիջեւան: Ղզլարի կոնդա-

²² Երկարութեան ուսական հին չափ, որը հավասար է 1,06 կիլոմետրի:

²³ ՄՄ, ձեռ. 4496, թ. 176:

²⁴ Անդ, թ. 217:

²⁵ Անդ, թ. 216:

²⁶ Հավանաբար արքեպիսկոպոսի համար վիրավորական է եղել պատրիարքի դիրքորոշումը, քանի որ 1790 թ. մայիսի 5-ին Թադեւոս վարդապետին պատվիրելով տպարանի հովանավորների անունները նշել տպված գրքերի էջերում, գգուշացնում է. «...յայսմհետէ Զաքարիա պատրիարքի անուն բառ չդնիցես ի տպի ուրեք, ...ընդդէմ է մեր մեծին ինձ եւ իւրն իսկ»: Տես ՄՄ, ձեռ. 2949, թ. 165ա:

կում պարզաբանում է. «...զի եթէ այլ ազգ քրիստոնեից եկեղեցայն յօժար կամօք յօգնութիւն հասնիք, որքան եւս ձերդ ազգի եկեղեցեայն պարտաւոր եք ըստ ձերոյ կարողութեանն յօյժ կամօք օգնութիւն առնել. առաւել եւս նախիջեւանցւոցն...»²⁷: Օգնության կարեւորությունը շեշտում է այն հանգամանքով, որ նախ՝ եկեղեցին կրում է հայերի առաջին լուսավորիչ Սուրբ Գրիգորի անունը, երկրորդ՝ նորնախիջեւանցիներն այսօր աղքատության դուռն են հասել, եւ նրանց հարկավոր է աջակցել, երրորդ՝ «...վասն խաթեր մերոյ որ զբոլոր կեանս մեր եւ զգոյս, ետեալ մի վերայ քաղաքին եւ այնմիկ եւ աղքատացն նոցա, ...բոլոր դիտաւորութիւնս իմ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ զպայծառութիւն օրհնեալ ազգին մերոյ»²⁸:

Սակայն Հովսեփ արքեպիսկոպոսին չհաջողվեց նախատեսած ժամանակահատվածում ավարտին հասցնել եկեղեցու կառուցումը:

1786–1788 թթ. ընթացքում Արղությանը Հնդկաստանի, Բասրայի ու Նոր Զուղայի հայ գործիչներին նամակներով տեղեկացնում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչ Ավագ եկեղեցին դեռեւս վերջնականապես կառուցված եւ օծված չէ²⁹: 1787 թ. հունվարի 3-ին Շ. Շահամիրյանին գրում է. «...Սուրբ Լուսաւորչին հիմն միայն ունիմ ձգեալ. նորին կատարումն ձերովդ եւ բարեպաշտից օգնութեամբ պարտի շինել»³⁰:

1790 թ. հունվարին Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներում բնակվող հայերին գրում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչ Ավագ եկեղեցին կարոտ է հասարակության օգնությանը. «...ով ոք ինչ տայցէ նմա, ի պէտս շինութեանն նորին ի ծախելոց եւ մասնակցելոց»³¹:

1799 թ. հունիսի 16-ին Սանկտ Պետերբուրգից Մոսկվա՝ մի խումբ հայ ազգային գործիչների հղած նամակով տեղեկացնում է, որ աղքատության ու պարտքերի մեջ է եւ կոչ է անում օգնել իրեն՝ «մասնակից լինելու հասարակության մխիթարությանը»: Մասնավորապես խնդրում է աջակցել Սուրբ Գր. Լուսավորիչ եկեղեցու կառուցմանը³²:

²⁷ ՄՄ, ձեռ. 4496, թթ. 215–218:

²⁸ ՄՄ, ձեռ. 4496, թ. 218:

²⁹ ՄՄ, ձեռ. 2699, թթ. 7բ, 80բ, 97բ, 131ա, 176ա:

³⁰ Տե՛ս Արմյան-ռուսական հարաբերությունները XVIII դարում, ժողովածու, խմբագր. Մ. Ներսիսյանի (այսուհետեւ՝ Արմյան-ռուսական հարաբերությունները...), տ. 4, Երևան, 1990, թ. 232, էջ 349:

³¹ ՄՄ, Կաթ. Դիվան, թղթ. 6, վավ. 18, թ. 7:

³² ՄՄ, ձեռ. 2951, թթ. 269ա–269բ:

Թե երբ է ավարտվել եկեղեցու շինարարությունն ու օծվել, անհայտ է (Նոր Նախիջեւանի բնակիչների բանավոր փոխանցված գրույցների համաձայն՝ 1807 թ.): Գիտենք միայն, որ երբ 1800 թ. նա այցելում է Նոր Նախիջեւան, այն դեռեւս ավարտված չէր: Արդությանը եկեղեցու շինարարության ավարտը կոնդակով հանձնարարում է քաղաքի մի խումբ հասարակական գործիչների՝ պարոն Աստվածատուրին, Կարապետ Հովհաննիսյանին, Կարապետ Սահակյանին, Հարություն Ղաթրյանին եւ Հովհաննես Սարգսյանին: Վերջիններին կարգադրում է գրանցամատյան կազմել եւ շինարարության ծախսերը գրանցել, նվիրատվություններ ձեռք բերել եկեղեցու համար՝ իր կողմից խոստանալով տրամադրել վեց ոսկե խաչ եւ արծաթեղեն, որպեսզի վաճառեն եւ գումարն օգտագործեն³³:

ՀՈՎՍԵՓ ԱՐՂՈՒԹՅԱՆԸ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄ Է
ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉ ՎԱՆՔԸ

Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արդությանի եկեղեցաշինական գործունեության թագն ու պսակը կազմեց Նոր Նախիջեւանի Սուրբ Խաչ վանքը, որի կառուցմանն արքեպիսկոպոսը ձեռնամուխ եղավ առանձնահատուկ ոգեւորությամբ: 1782 թ. օգոստոսի 9-ին Լազարյաններին գրում է. «...դիտմունս ունիմ եւ ի Նախիջեւան հաստատեալ այն ամէնայն որ շինելոց է պարծանք եւ բերկրութիւն ազգի մերոյ»³⁴: Նույն թվականի դեկտեմբերին շերքեզահայ ոմն Տեր Գրիգորի գրելով Նոր Նախիջեւանում Ս. Նիկողոս եւ Ս. Համբարձում եկեղեցիների, Սուրբ Սարգիս մատուռի կառուցման մասին, տեղեկացնում է նաեւ Սուրբ Խաչ վանքի կառուցման մտադրության մասին³⁵:

Հաջորդ՝ 1783 թվականի սեպտեմբերի 9-ին Արդությանը Նոր Նախիջեւան քաղաքից 7 կմ հեռավորության վրա, հյուսիսային կողմի ձորաբլրին օծում է վանքի հիմքը՝ «...յանուն Փրկչին եւ Սուրբ Խաչին»³⁶:

Վանքի կառուցումը հետագա ընթացք ստացավ միայն 1786 թ. հունիսի 21-ին: Այդ մասին «Դավթարում» գրում է. «1786 յունիսի 21 ի Սուրբ Լուսաւորչու բարեկենդան կիրակէին վերոյ Փրկիչ եւ կամ Սուրբ Խաչ վա-

³³ Ե. ՇԱՀԱԶԻՉ, Նոր Նախիջեւան..., էջ 49:

³⁴ ՄՄ, ձեռ. 4496, թթ. 84, 85:

³⁵ Անդ, թ. 118:

³⁶ ՄՄ, ձեռ. 9647, թ. 3բ:

նից հիմն արկի եւ շինութեան սկիզբն առնել ետու...»³⁷: Այսպես՝ վանքն օծվեց «Յանուն Փրկչին եւ Սուրբ Խաչին» Ղրիմի Փրկիչ Սուրբ Խաչ վանքի անունով, թեեւ հայ բնակիչներն անվանեցին Սուրբ Խաչ: Վանքի անունը կապվում է նաեւ Ս. Փրկիչ խաչքարի անվան հետ ³⁸:

Նոր Նախիջեւան քաղաքում կառուցվելիք վանքը պետք է կառուցվեր Ղրիմի՝ իր նախատիպի արտաքին տեսքով: Անունը եւս պատահական չէր ընտրված: Նոր Նախիջեւանի հիմնադրումից հետո Արղուսթյանը միտք հղացավ նորաբնակների համար հիմնադրել նոր Սուրբ Խաչ³⁹ Ղրիմի համանուն վանքի նման՝ դյուրին դարձնելու զրիմահայերի՝ նոր վայրերում հարմարվելու դժվարին գործընթացն ու ինչ-որ կերպ փարատելու նրանց՝ հայրենիքի հանդեպ ունեցած կարոտը⁴⁰:

Վանքի տեղանքն անգամ հատուկ էր ընտրված. այն բարձրադիր էր եւ իշխում էր շրջակայքին՝ նմանօրինակ Ղրիմի վանքին, որը գտնվում էր Ղրիմի լեռների անտառապատ լանջերին. «Տէղն վանից բարձր է եւ ախորժ, լի ներքոյ բազում ականակիտ աղբիւրս անուշայ...»⁴¹: Վանքի շուրջը այգիներ են տնկվում, հյուսիսային կողմի մերձակա ձորում՝ «Սաղլըխ սու» (առողջարար ջուր) սառնորակ աղբյուրի մերձակայքում բանջարանոց ու ձեռատունկ անտառամաս է ստեղծվում՝ հար եւ նման Ղրիմի Սուրբ Խաչ վանքին, որի մոտով գետակ էր հոսում: Վանքի կառուցումը նպատակ ուներ նաեւ այն վերածել ուսահայերի կրթական ու գիտական կենտրոնի:

Իր հարմարավետությամբ վանքը հետագայում վերածվում է ուխտատեղիի եւ նորնախիջեւանցիների ընտանեկան հանգստավայրի ու հանդիսությունների վայրի⁴²:

Վանքի կառուցումն ունեցավ դժվարին, երկարատեւ ու ընդհատումներով ընթացք, ինչը պայմանավորված էր անհրաժեշտ միջոցների պա-

³⁷ ԳԱԹ, հավաքածու I, բաժին I, թ. 7բ, Գ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ, նշ. աշխ, էջ 11:

³⁸ Տէս Ե. ՏԱՐԿՅԱՆ, Մ. ՍԵՏՐՅԱՆ, նշ. աշխ, էջ 76–77:

³⁹ Ղրիմի հայ համայնքի նշանավոր հոգեւոր կենտրոն՝ երբեմնի արքեպիսկոպոսանիստ Սուրբ Խաչ վանքը ներկայումս կանգուն է եւ գտնվում է Ստարի Կրիմ (միջնադարում՝ Սուրխաթ–Ղրիմ, հետագայում՝ էսկի Ղրիմ, Հին Ղրիմ) քաղաքից 3 կմ հյուսիս-արեւելք, Ղրիմի լեռների հյուսիսարեւելյան ճյուղի Կարասան-Օբա լեռան լանջին: Տէս Ե. ՏԱՐԿՅԱՆ, Մ. ՍԵՏՐՅԱՆ, նշ. աշխ, էջ 18:

⁴⁰ Լեոն երկրորդ Ս. Խաչի կառուցումը մեկնաբանում է այն հանգամանքով, որ Արղուսթյանի նպատակն էր, որ Ղրիմից եկած ժողովուրդը մոռանա Ղրիմը եւ չցանկանա վերադառնալ բնակության նախկին վայրերը: Տէս ԼԵՕ, Յովսէփ կաթողիկոս Արղուսթեան, Թիֆլիս, 1902, էջ 68:

⁴¹ ՄՄ, ձեռ. 2699, թ. 131ա:

⁴² Վ. ԲԱՐԵՈՒԳԱՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 91:

կասով, Արղությանի՝ մշտապես ճանապարհորդելու եւ տեղում չլինելու հանգամանքով:

1786 թ. օգոստոսին ջուղայեցի Հակոբ վարդապետին եւ Հայոց կաթողիկոսին գրած նամակներից տեղեկանում ենք, որ վանքի կառուցումը դեռեւս չի ավարտվել⁴³:

Նույն թվականի սեպտեմբերին Արղությանը Նոր Նախիջեանից Շ. Շահամիրյանին գրում է. «Իսկ Սուրբ Խաչ վանքն յայսմ ամի կառուցեալ ի կատար հասուցի, սակայն դեռ չեմ օծեալ վասն զանազան պակասութեանց...»⁴⁴: 1787 թ. հունվարի 3-ին դարձյալ Շ. Շահամիրյանին գրում է. «Վանքն Սուրբ Խաչ կիսակատար է, ամենայն շինուածօք: Տեղն վանից բարձր է եւ ախորժ, ի ներքոյ բազում ականակիտ աղբիւրս անուշահամս»⁴⁵:

1787–1788 թթ. նամակները հաղորդում են, որ վանքը դեռեւս կիսակատար էր, Կաթողիկեն դեռեւս անավարտ էր, չնայած վանքում բազմաթիվ շինություններ էին կառուցվել, այդ թվում՝ մեկ եկեղեցի: Վանքի բակի հյուսիսարեւելյան կողմի շինությունները եւս միանգամից չեն կառուցվել⁴⁶: Նախ կառուցվել են արեւելյան կողմում գտնվող վանահոր, դպրոցի եւ տպարանի սենյակները, քանի որ կառուցելուց հետո Արղությանն անմիջապես մշտական վանահայր է նշանակել, դպրոց ու տպարան բացել, ջրաղաց կառուցել: Ապա՝ հյուսիսային սենյակները: Վանականների համար կառուցվել էր 32 սենյակ:

1788 թ. նոյեմբերի 21-ին Արղությանը Հնդկաստանում գտնվող Ստեփան քահանա Տեր-Հարությունյանին⁴⁷ գրում է, որ վանքն առաջիկա տարում կօծվի⁴⁸: Օծման արարողությունը, սակայն, ձգձգվում է: 1790 թ. հունվարի 4-ի նամակում արքեպիսկոպոսը Ստեփանից խնդրում է շտապ գումար ուղարկել՝ վկայակոչելով նաեւ վանքի ավարտված, բայց չօծված լինելը⁴⁹:

⁴³ ՄՄ, ձեռ. 2699, թթ. 94բ, 97բ:

⁴⁴ ՏԷՍ Армяно-русские отношения..., док. 228, էջ 341:

⁴⁵ Անդ, ..., док. 232, էջ 349:

⁴⁶ ՄՄ, ձեռ. 2699, թ. 143ա, ձեռ. 2949, թ. 35բ:

⁴⁷ Ս. Կուսավորիչ եկեղեցու քահանա Ստեփան Տեր-Հարությունյանին (Ստեփանոս Տեր-Հարությունյան, Ստեփան Արտեմով) Արղությանը որպես նվիրակ (թեմից գործուղված անձ, որ պետք է տվյալ երկրում ժողովարարություն՝ հանգանակություն կատարեր հօգուտ թեմի) ուղարկել էր Հնդկաստան:

⁴⁸ ՄՄ, Կաթ. Դիվան, թղթ. 2573, վավ. 182, թ. 1բ:

⁴⁹ Նամակը տպագրված է «Արարատ» ամսագրում՝ «Բանասիրական» բաժնում, «Սիրեցեալ որդի Տէր Ստեփանոս համեստազարդ քահանայ» վերնագրով: ՏԷՍ «Արարատ», Վաղարշապատ,

Հ. Արղուժյանը մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում վանքի բարեկարգման խնդիրը: Նա Մոսկվայի իր հայ ծանոթներին խնդրում է վանքի համար սպիտակ երկաթ, պատուհանների համար՝ ապակի գնել, փորձել է պարսպապատել վանքը. 1790 թ. Ս. Խաչ վանքի քարե պարիսպն ու 65 սենյակներն արդեն կառուցված-ավարտված էին⁵⁰: Տաճարի պատերի մեջ զետեղվում են Ղրիմից բերված ժՆ.—ժԼ. դարերի խաչքարեր:

1791 թ. Արղուժյանը Կարապետ վարդապետին ուղարկելով Նոր Նախիջևան՝ զբաղվելու հայկական տպարանի ու դպրոցի հարցերով, միաժամանակ պատվիրում է. «...վանքի օթախներն ու խցերը ըստ կարգի կառուցել տուր, Նիկողոսին գրել եմ մեխ եւ դռան փականներ ուղարկել»⁵¹:

Վանքն օծվեց 1792 թ.: Այդ թվականը մարմարե տախտակի վրա փորագրված եւ տեղադրված է եղել վանքի հարավային դռան ձախակողմյան հատվածում, ինչը հաղորդում է. «Շնորհօքն Աստուծոյ կառուցի զՍուրբ Խաչ վանքս եւ հաստատեցի ի սմա զդպրոցս եւ զտպարանս եւ Սանահնեցի Արղուժեանց Շիօշէգի որդի եւ Սուրբ էջմիածնայ նուիրակ եւ Ռուսաց երկրի Հայոցս ազգի առաջնորդ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս ի կայսերութեան ամենայն Ռուսաց Եկատերինէ Ալէքսէովնին երկրորդի եւ ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տեառն Ղուկաս կաթողիկոսին աշխատութեամբ հոգեւոր որդւոյն իմոյ բայագիտցի Կարապետ վարդապետին օծեալ եղեւ յամի Տեառն 1791...: Օծաւ 1792 նոյեմբերի 27»⁵²:

Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ե. Շահազիզը, վանքի օծման թվականն այս վիմագրում երկու անգամ է նշված՝ 1791 եւ 1792: 1791 թվականը նշված է բուն արձանագրության մեջ, իսկ 1792 թվականը՝ փորագրված է մարմարե շրջանակի վրա: Անվանի ազգագրագետը ճիշտ է համարում երկրորդ թվականը, այն հիմնավորելով այն իրողությամբ, որ վանքը վերջնականապես օծվել է Գրիգորիոսյոյ քաղաքի հիմնադրումից, այսինքն՝ 1792 թ. հետո: Կարծում ենք, երկրորդ թվականի առկայությունը հետագայում մարմարե շրջանակի վրա կատարված լրացումների հետեւանք է, ինչի արդյունքում ավելացվել է 1792 թվականը՝ վանքը վերջնականապես օծելուց հետո:

1888, թիւ 2., էջ 366:

⁵⁰ ՄՄ, ձեռ. 2949, թթ. 65բ, 98ա-98բ, 196բ:

⁵¹ Անդ, թ. 234ա:

⁵² Ե. Շ. Ա. Ա. Ջ. Գ., Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը, Թիֆլիս, 1901, էջ 3:

Վանքի նախնական կառուցողական ոճի մասին դժվար է ենթադրու-
թյուն անել, քանի որ 1863 թ. Գաբրիել Այվազովսկու առաջնորդության
տարիներին այն հիմնովին վերակառուցվել է: Վերանորոգումից հետո
պահպանվել է ռուսական-բյուզանդական նախնական ոճը: Արեւմտյան
դռանը կից ունեցել է զանգակատուն:

Սուրբ Խաչ վանքում տեղադրվում է Ղրիմի համանուն վանքից բեր-
ված անարձանագիր մի մեծադիր հին խաչքար «Սուրբ Խաչ» անունով, ին-
չը Ղրիմ էր տարվել Հայաստանից, պահվում էր Սուրբ Խաչ վանքում եւ իր
անունն ստացել էր ի հիշատակ Ղրիմի վանքի⁵³: Խաչքարը մինչեւ 1922 թ.
պահվել է վանքում, այնուհետեւ տեղափոխվել տեղի Ս. Կարապետ եկե-
ղեցի: Հետագայում այն կրկին տեղադրվել է Սուրբ Խաչ վանքում⁵⁴:

Հիրավի, Սուրբ Խաչ վանքը Հ. Արղությանի եկեղեցաշինական գործու-
նեությունների բարձրակետն է: Նա ինքն իր բազմաթիվ ծանոթներին, Մոսկվա-
յի, Աստրախանի հայությունն ուղղված կոնդակներում մեծ գործվանքով եւ
առանձնահատուկ հպարտությամբ է խոսում վանքի մասին՝ ցավով նկա-
րագրելով նրա անավարտ վիճակը, ամենայն մանրամասնությամբ ներ-
կայացնում է կառուցման ընթացքը, պատկերավոր նկարագրում վանքի
արտաքին տեսքը, ներքին հարդարանքը, անվանում այն չքնաղ վանք⁵⁵:
Արքեպիսկոպոսը բազմիցս շեշտում է վանքն իր անմիջական նախաձեռ-
նությամբ ու սեփական միջոցներով կառուցելու փաստը. «Նախիջեանում
կառուցեցի Սուրբ Խաչ վանքը, զարդարեցի արծաթեղեն անոթներով եւ
ոչ ոքի չհորդորեցի օգնել»⁵⁶ -գրում է Արղությանը: 1795 թ. հունվարի 4-ին
Հովհաննես Լազարյանին գրում է. «...եկեղեցի շինեցի ոչ ոք չօգնեց այլ
մեր աղքատ գոյով եւ ողորմութեամբ ապրինք»⁵⁷:

Չնայած այդ ամենին՝ վանքի կառուցման փաստը հոգեւորականու-
թյունն օգտագործեց արքեպիսկոպոսի անձի դեմ. «Երջանկայիշատակ
արքեպիսկոպոսի այդ նպատակը եւ դիտաւորութիւնը այն ժամանա-
կուայ հայ հոգեւորականութիւնը չհասկանալով, ձգտում էր նորա կար-
գադրութիւնների մէջ փառասիրական նպատակներ տեսնել: Ս. էջմիած-

⁵³ Վ. ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 91:

⁵⁴ Տ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ղրիմի Սուրբ Խաչ վանքը եւ նրա նորահայտ վիմագրերը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1999, № 2-3, էջ 316:

⁵⁵ ՄՄ, ձեռ. 2699, թ. 117բ, ձեռ. 2951, թ. 111ա:

⁵⁶ ՄՄ, ձեռ. 2951, թ. 51բ:

⁵⁷ ՄՄ, ձեռ. 4496, թ. 193:

նայ միաբանութիւնը արձակ-համարձակ բամբասում ու մեղադրում էր նորան, ասելով, որ նա Ս. Խաչում Ռուսաստանի հայոց համար կամենում է առանձին կաթողիկոսութիւն հաստատել եւ ինքը կաթողիկոս լինել»⁵⁸,— գրում է Ե. Շահագիրը:

Նոր Նախիջեւանի վանքը, որպէս հայկական մշակույթի օջախ, գոյատեւեց մինչեւ ԺԹ. դ. վերջը: Այսօր այն ներառված է Դոնի Ռոստով քաղաքի սահմաններում եւ վերածվել է ռուս-հայկական բարեկամութեան թանգարանի⁵⁹, որտեղ անցկացվում են նաեւ տոնական հոգեւոր արարողութիւններ:

Հովսեփ արք. Արղուսեանը Նոր Նախիջեւան քաղաքի հիմնօրհներց հետո կատարում է նաեւ քաղաքի շրջակայքի Չալթըր գյուղի եւ նրա Ս. Համբարձում եկեղեցու եւ հաջորդաբար՝ Ղրիմահայերի հիմնած մյուս գյուղերի՝ այդ թվում Նեպիտա գյուղի Ս. Կարապետ եկեղեցու հիմնօրհներքն ու օծումը՝ դրանց տալով Ղրիմի հայկական եկեղեցիների անունները:

Հովսեփ Արղուսեանի կառուցած գրեթե բոլոր եկեղեցիները մնացին կիսավարտ կամ ավարտին հասցվեցին բավականին ուշացումով՝ անգամ դարավերջ եւ հետո:

Պատճառներից էր նախեւառաջ վանքերի ու եկեղեցիների հապշտապ կառուցումն ու օծումը: Քաղաքների ու գյուղերի հիմնադրմանը զուգահեռ արքեպիսկոպոսը հիմնում էր եկեղեցական կառույցները՝ նորաբնակների՝ նոր վայրերում օտար չզգալու, ինչպէս նաեւ իր առաջնորդական պաշտոնը առավելագույնս գործի դնելու, եկվորներին նորակառույց բնակավայրերի հողերին ամրագրելու նպատակով: Այդ նպատակով Արղուսեանը միաժամանակ ձեռնամուխ եղավ տարբեր վայրերում մի շարք եկեղեցիների հիմնադրման գործին, ինչը չարդարացված լուծում ? ստացավ՝ բազմաթիվ զրկանքներ պատճառելով սրբազան հորը:

Եկեղեցիների կիսավարտ մնալու պատճառներից մեկն էլ Արղուսեանի՝ տեղում չլինելն էր:

Եկեղեցիների կառուցումը դանդաղում, երկարաձգվում է նաեւ միջոցների սղութեան պատճառով: Արքեպիսկոպոսը դրանք ավարտին հասցնելու համար ստիպված էր ներդնել ինչպէս թեմի, այնպէս էլ իր անձնական

⁵⁸ Ե. ՇԱՀԱԳԻՐ, Նոր Նախիջեւանի Ս. Խաչ վանքը, էջ 3:

⁵⁹ Տ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ղրիմի Սուրբ Խաչ վանքը եւ նրա նորահայտ վիմագրերը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1999, № 2–3, էջ 316:

միջոցներից: Վանքերը կառուցվում, վերակառուցվում ու պահվում էին նախ եւ առաջ թեմի ու Ս. Էջմիածնի միջոցներով, հանգանակությունների, ժողովարարությունների, բարեգործների նվիրատվությունների ու կտակների շնորհիվ⁶⁰:

Արքեպիսկոպոսը խոստովանում է, որ ինքը չէր կարող միայնակ կառուցել ու բարեկարգել եկեղեցիները, եթե չլինեին իր օգնականներն ու գործակալները⁶¹:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով, Հովսեփ Արղուժյանի եկեղեցաշինական գործունեությունը նախեւառաջ բացատրվում է նորաբնակ հայերի վերաբնակման ու կյանքի նոր պայմաններին հարմարվելու առաջնահերթ կարեւորությունը, այնուհետեւ՝ գաղթօջախի եկեղեցական, կրոնական ու դավանաբանական կյանքն ամրապնդելու ու կողմնակի ազդեցություններից զերծ պահելու, ազգային մշակույթն ու կրթությունը զարգացնելու միտումներով:

Սակայն արքեպիսկոպոսի մտադրությունը՝ Նոր Նախիջեւանում եւ շրջակայքում հիմնադրել այնքան համանուն եկեղեցի, որքան եղել էր Ղրիմում, չիրագործվեց: Այստեղ նա կառուցեց մոտ 20 հայկական եկեղեցի, բուն Նոր Նախիջեւան քաղաքում, ինչպես տեսանք, յոթ եկեղեցի, որոնցից Սուրբ Գեորգ եկեղեցին եւ Սուրբ Խաչ վանքը՝ քաղաքից մի փոքր հեռավորության վրա: Այնինչ Ղրիմում մնացել էին շուրջ 50 հոգեւոր կառույցներ: Խոսքը հայկական եկեղեցական շինությունների եւ եկեղեցիների մասին է, որոնք կային ամբողջ թերակղզում ԺԸ. դ. վերջին⁶²:

Հետեւաբար, Հ. Արղուժյանը երբեք չգոհացավ եկեղեցիների կառուցման աշխատանքներով: Թե՛ թվաքանակով, թե՛ կառուցվածքային տեսանկյունից դրանք նրան մշտապես ոչ բավարար ու կիսատ թվացին: Չկառուցվեցին նաեւ նախատեսված Ս. Կարապետ ու Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցիները⁶³:

Այսօր հայկական յոթ եկեղեցուց Դոնի Ռոստովում, որի մեջ ներառված է Նոր Նախիջեւանը, պահպանվել են ընդամենը մեկ եկեղեցի (հայ-

⁶⁰ ՄՄ, ձեռ. 2699, թթ. 98ա, 131բ, 161ա, ձեռ. 2803, թ. 331, ձեռ. 2949, թ. 3բ, ձեռ. 2951, թթ. 372, 155ա, ձեռ. 4496, թ. 162: ԼԷՕ, Յովսէփ կաթողիկոս Արղուժեան, էջ 68, Армяно-русские отношения..., док. 228, էջ 341. ...., док. 232, էջ 351:

⁶¹ ՄՄ, ձեռ. 2951, 52ա:

⁶² Տէս Դ. САРГСЯН, М. ПЕТРОСЯН, նշ. աշխ, էջ 71:

⁶³ Գ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ, Նոր Նախիջեւանի պատմութիւն, Նոր Նախիջեւան, 1917, էջ 37:

կական գերեզմանատանը) եւ Սուրբ Խաչ վանքը: Եկեղեցիները հիմնականում քանդվել են խորհրդային ժամանակաշրջանում:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Նոր Նախիջևան, Ղրիմ, արքեպիսկոպոս, Հովսեփ Արղույթյան, եկեղեցի, Սուրբ Խաչ վանք, կաթողիկոս:

РЕЗЮМЕ

После переселения крымских армян Овсеп Аргутян развернул активное церковное строительство в Новой Нахичевани и окрестностях, стремясь не только сохранить духовную и культурную жизнь армян, но и способствовать их адаптации и сплочению на новых землях. Его усилиями было основано около 20 армянских церквей.

SUMMARY

Following the resettlement of the Crimean Armenians, Hovsep Argutyan initiated extensive church construction in New Nakhichevan and its surrounding areas, seeking not only to preserve their spiritual and cultural life, but also to promote their adaptation and cohesion in their new homeland. Through his efforts, around twenty Armenian churches were founded.

